ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ ਹੁਣ ਉਸ ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ

—ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਾਹਿਲ

ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਭੱਜ-ਨੱਠ ਕਾਰਨ ਥਕਾਵਟ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਫ਼ੋਨ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਫ਼ੋਨ ਨਾਲ ਨੀਂਦ ਖ਼ਰਾਬ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਮੈਂ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਕਸਰਤ ਵਗੈਰਾ ਕਰਕੇ, ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਫ਼ੋਨ ਸਵਿੱਚ ਆਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫ਼ੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜ ਪਈ। ਸਾਥੀ ਖਟਕੜ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਸੀ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਹੱਦ ਦੁਖਦਾਈ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ—"ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।" ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਬਹੁਤ ਅਚੰਭਾਜਨਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ੂਗਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਾਇਲੈਸਿਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਭਾ ਜੀ ਤੁਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਜਨਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ 'ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਚ' ਵੱਲੋਂ ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਘਿਰਾਉ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡਾ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ। ਖਟਕੜ ਹੁਰਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ 2 ਵਜੇ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਪਰ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੱਧੇ 25 ਸੈਕਟਰ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਹੀ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਥੋੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਸ ਵਿਚ ਭਾ ਜੀ ਦੀ ਫੁੱਲਾਂ ਲੱਦੀ ਦੇਹ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਬੱਸ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ—'ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਗਏ—ਭਾ ਜੀ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ 'ਚ ਨੇ।' 'ਕਮਿਊਨਿਸਟ' ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਆਗੂ, ਕੁਝ ਕਾਰਕੁਨ ਅਤੇ ਡੇਢ ਕੁ ਸੌ ਲੋਕ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 2 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ 34 ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮਨ ਬੇਹੱਦ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁਖੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਥੜਿਆਂ, ਗੱਡੇ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਸਟੇਜਾਂ ਤੋਂ ਗੜਕਦੀ, ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨਾਲ ਲਰਜ਼ਦੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੰਬਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੁਣ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਦਾਸ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸ਼ਾਨਾਮੱਤੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕੁਰੱਖਤ ਭਾਸ਼ੀ ਪੇਂਡੂ ਫਾਹਾ ਵੱਢਣਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਭਾ ਜੀ ਸਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿੱਥੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਘੇਰੀ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਬੇਵਸੀ ਵਿਚ ਉਥੇ ਹੀ ਮੌਨ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਭਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਤਾਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਭਾ ਜੀ ਦੀ ਅੰਤਮ ਵਿਦਾਇਗੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤਾਂ ਕੀ ਭਾ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਮ-ਸੰਸਕਾਰ ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੀ ਕਾਹਲੀ ਸੀ। ਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ? ਇਹ ਸੁਆਲ ਮਨ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ? ਇਹ ਕੌਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਕੀ ਭਾ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਹਲ ਹੈ ? ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਕੌਣ ਇਹ 'ਫਾਹਾ ਵੱਢ' ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ 9 ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਕੁੱਸੇ ਵਿਖੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ। ਭਾ ਜੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੇਜ ਜਤਾਉਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਹਫਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੜੱਪਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਭਾ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੁਸਤੀਆਂ ਲੰਮੇ ਦਾਅ ਤੋਂ ਉਸ ਧਿਰ ਲਈ ਵੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਭੋਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾ ਜੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਥੰਮ ਸਨ। ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੀ ਚਿਣਗ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੂਝਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਾ. ਗੰਧਰਵ ਸੈਨ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਮੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੀਡਰ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਰਕਰ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ

ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਹੀ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜਨਤਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਤਲ-ਲੁਟੇਰੇ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਹਿਰ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਮੱਧਵਰਗੀ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਡਰਾਮਾ ਕਰਕੇ ਪੁਲੀਸ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਥੰਮ ਬਣੇ। ਉਹ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਤਕ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਚਿਹਰਾ ਬਣੇ। ਇਹ ਸਨ—ਭਾ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ। ਡਾ. ਦੁਸਾਂਝ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਉਂਗਲ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੁਰੱਅਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਪੱਖ ਦੇ ਮੱਠਾ ਪੈਣ ’ਤੇ ਦੁਸਾਂਝ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਗਏ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੇ ‘ਸਲਾਹਕਾਰ’ ਵੀ ਬਣੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਅਖ਼ੀਰ ਦਮ ਤਕ ਥੰਮ੍ਹ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ—ਤਾਰੀਖ 2 ਮਈ ਸੀ, ਪਰ ਸੰਨ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਇਦ 1971 ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਹਾਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਹੇਠਲਾ ਹਾਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ, ਅੱਧੋਂ ਵੱਧ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਲ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਤਕ ਸਭ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਹੇਮ-ਜਯੋਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਵੀ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਕਵੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੁੱਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ, ਜਗਜੀਤ ਛਾਬੜਾ ਆਦਿਕ ਸਨ, ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਜਿਸਟਰਡ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਬੇਹਰਕਤ ਪਈ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾ ਜੀ ਖੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੜਕਦੀ ਲਰਜ਼ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ—“ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ।” ਕੰਵਲ-ਆਨੰਦ ਹੁਰੀਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਈਕ ਤੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ—“ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਗੋਡੇ ਘਸੀਟ ਕੇ ਤੁਰਾਂ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।” ਹਾਲ ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ। ਇਵੇਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾ ਜੀ ਹੁਰੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਭਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਤੱਕਿਆ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਜੌਲੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ ਨਿਕਲਦੇ 'ਸਰਦਲ' ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਛਾਪਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਰਦਲ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ। ਉਦੋਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਗਾਂਧੀ ਗਰਾਊਂਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਓਪਨ ਏਅਰ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਲੂਣਾ' 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਇਥੇ ਦੇਖਿਆ। ਪਰ ਭਾ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਬੱਬ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਸਬੱਬ 1973 ਵਿਚ ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਟੜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਚ ਸਰਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਗਏ। ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵਕਤ ਸੀ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਤੂੜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰਾਂਦੀ ਦਾਹੜੀ ਦਿਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੰਗਾਊ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਰਦਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਮੁੜ ਆਏ। ਉਦੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਲਿਖਦੇ ਹਲਵਾਰਵੀ ਦਰਮਿਆਨ ਸਰਦਲ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਬਹਿਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਹੀ ਪਰਵਾਨਾ ਸਾਹਿਬ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਪਏ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ, "ਇਤਨੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਲੋਗ, ਇਤਨੀ ਬੜੀ-ਬੜੀ ਬਾਤੇਂ ਕਰਤੇ ਹੈਂ"। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਆਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਅ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਜਨਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਭਾ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਸ਼ਾਇਦ 1972 ਜਾਂ 1973 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸ਼ਾਖਸ਼ਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਘਰੇਲੂ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ। ਇਹੀ ਸਟੋਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਪੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸਟਾਕ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਇਕ-ਇਕ ਕਾਪੀ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ, ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ, ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ, ਦੋਹਾ ਲੇਖਕ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਏਕਤਾ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਬਾਰੇ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਲੱਗੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਬਾਰੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਈ

ਕੱਪ ਚਾਹ ਪਿਆਈ। ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਬਈ ਮਾਹਲ ਤੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੁਣ ਕਿਤਾਬ ਜੋਗੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣੀਆਂ, ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈ, ਤੇਰੀ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪ ਦੇਈਏ।" ਖਰੜਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮੈਂ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਕੁਲਵਕਤੀ ਬਣਨ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਤਾਬ ਛਪਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਚੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਛਾਪੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਕਾਪੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਭੇਂਟ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਖੜਨਾ, ਜਦੋਂ ਝੂਠੇ ਪੁਲਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਇਕ ਇਮਤਿਹਾਨੀ ਦੌਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਇਆ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੁਰਛਾਗਰਦੀ ਦਾ ਕਾਲਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਇਕ ਹਿੱਟ-ਲਿਸਟ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚੀਆਂ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਪਰਚੀ ਰੋਜ਼ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਐ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਕਲ ਆਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਜੋ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਛਪਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ'। ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ। ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਕਹਿੰਦੇ—"ਸਾਡੀ ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।" ਉਸ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਹਿੱਟ-ਲਿਸਟ ਬਣਾਈ ਏ ਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਏ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਾਂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਹਿੱਟ-ਲਿਸਟ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜੁਰੱਅਤ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾ ਜੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ 'ਬਾਬਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ' ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਖੇਡਿਆ।

ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ, ਫਿਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਮਾਨ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਘਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਅਸੀਂ ਇਕ ਹੀਰਾ ਗੁਆ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਅੱਥਰੂ ਆਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਘੰਟਾ ਕੁ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾਰਮਲ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—"ਇਹ ਠੀਕ ਆ, ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਆਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਵੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਏ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਹੱਕ ਬਣਦਾ ਏ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਭਾ ਜੀ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਕੱਲਿਆਂ-ਕੱਲਿਆਂ ਹਾਲਤ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਲਿਆਵਾਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਹਾਲ ਜਲੰਧਰ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਗੀ-ਰੈਡੀ ਗਰੁੱਪ ਅਤੇ ਸੀ.ਟੀ. ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਭਾ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਲਟਾਪੀਂਘ ਹੋ ਰਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾ ਜੀ ਹੁਣਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਊਲ-ਜਲੂਲ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਇਲਕਲਾਬੀ ਧਿਰਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਏਕਤਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰਡਰ ਨਾਲ ਇਲਾਕਾ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਥੜੇ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮਾਰਚ ਕਰਨਾ, ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਰਚ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਣਜੀਤ ਬਾਗ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਰੋਟ ਜੈਮਲ ਥਾਣੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਝਬਾਲ ਤਕ ਗਿਆ। ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਵਡਾਲਾ ਬਾਂਗਰ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਿਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੂਸਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਹਰਸ਼ਾ-ਛੀਨਾ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਗਿਰੋਹ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ ਤਾਂ ਭੱਜ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਾਏ ਅਮਾਨਤ ਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮਾਰਚ 23 ਮਾਰਚ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਤੇ ਖਟਕੜ ਕਲਾਂ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਥੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਫਟਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਹਮਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਕ ਲੰਬਾ ਜਲੂਸ ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਤੁਰਿਆ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾ ਜੀ, ਡਾ. ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਸਾਂ। ਪੁਲਸ

ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾਮ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਸ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਰਨਾਲੇ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਡਾ ਹੈ। ਭਾ ਜੀ ਨੇ ਝੱਟ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਅਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ—'ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਡਾ ਹੈ' 'ਸਾਡਾ ਹੈ ਸਾਡਾ ਹੈ' ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਭਾ ਜੀ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਸੀਂ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਬੁੱਤ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀਲ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਹੈਲ

ਭਾ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਏਨੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਸਨ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ 'ਤੇ ਉਹ ਬੋਹੜ ਵਰਗੀ ਛਾਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਚਾਹੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਨਤਕ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾ ਜੀ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਲੈ ਗਏ। ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਲੰਗਰ ਦੀ ਠੰਡੀ ਦਾਲ-ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੋਈ ਲੈ ਕੇ ਸਟੇਜ ਦੇ ਫੱਟਿਆਂ 'ਤੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ, ਉਸੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ। ਕਿਸੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਲਈ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸਕਿਲ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਿਆ। ਇਸ ਢਲਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਥੜ੍ਹਾ ਥੀਏਟਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਾਬਤਾ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਲਾਕਾਰ ਕੋਈ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ 10 ਦਿਨ ਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਸ਼ੇਵ ਕਰਾਉਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾ ਜੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਬਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਰੋਕਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਚਪੇੜ ਜੜ ਦਿੱਤੀ। ਥੜ੍ਹਾ ਥੀਏਟਰ ਤਾਂ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਜਰਨੈਲ, ਲੋਕ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਸਿਪਾਹ-ਸਲਾਰ, ਲੋਕ-ਥੀਏਟਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਗਵਾਨੂੰ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਮਾਣਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਮੁੱਕਣਾ ਨਹੀਂ।